

Når elever strever med å lese ord

I denne økta vil vi se nærmere på noen av de utfordringene som ordlesing i begynneropplæringen kan by på og skissere noen ulike måter å lese ord på

- når elever leser for raskt eller gjetteleser
- når elever strever med å trekke sammen lyder til ord (syntese)
- når elever leser for seint

Når elever leser unøyaktig

Ordlesingsferdighet er den faktoren som betyr mest for leseforståelsen hos elever som har lesevansker. Vansker med ordlesing kan komme til uttrykk på ulike måter: Noen elever leser seint og bruker mye krefter på å gjøre bokstaver om til ord, mens andre leser for raskt, unøyaktig og gjetter på ord og endelser. Elever som leser unøyaktig over lengre tid får mindre øvelse. De trenger hjelp til å bygge opp et større og bedre lager av skriftlige ordbilder i minnet, eller *ortografisk leksikon*. Det er viktig å identifisere elever som strever med ordlesing så tidlig som mulig, slik at de kan få mulighet til å styrke sin leseferdighet før leselysten forsvinner.

Leseforskere har tradisjonelt presentert leseutviklingen i stadier eller nivå, der en tenker at elever befinner seg på et bestemt trinn i utviklingen og at strategiene som benyttes for å lese ord på ett stadium bygger på strategiene fra det forutgående. I dag tenker mange at både begynnerleseren og den mer erfarne leseren bruker ulike strategier, alt etter hvor kjent et ord er. Noen ord må kanskje lyderes (bare tenk på stedsnavn fra Wales som for eksempel Llanfairpwllgwyngyll ..), mens andre ord kan leses med et raskt blikk. Den oppmerksomme leseren avpasser farten etter forholdene. Begynnerleseren trenger å lære ulike måter å lese ord på og at lesing handler om å *kjenne igjen ordet* som bokstavmønsteret skal representere.

Lesing beskrives som avkoding x språkforståelse. Avkoding betyr at bokstaver og bokstavsekvenser kobles til lyder og lydsekvenser. Det ser ut til at fonembevissthet, formell og funksjonell bokstavkunnskap, samt et godt ordforråd danner grunnlaget for avkodingen.

Hos begynnerleseren har ordavkodingen størst betydning for leseforståelsen, etter hvert vil språkforståelse eller ordkunnskap spille en større rolle. Siden det er enklere å avkode ord som en forstår betydningen av, er det i undervisningen naturlig å arbeide med ordenes betydning, skrivemåte og uttale/lydside samtidig.

Når vi arbeider med elevers ordlesing er det viktig at vi velger ord fra en fagtekst eller litterær tekst som er i bruk i undervisningen. Velg gjerne ord som elevene selv synes er vanskelig å lese eller nøkkelord i teksten. Ordene vi fokuserer på skal leses for å få tilgang til teksten, slik at den blir meningsfull for elevene. Vi øver ikke på tilfeldige enkeltord.

Å kjenne igjen hele ord eller deler av ord raskt og nøyaktig, eller lese ortografisk, er avgjørende for å utvikle gode lese- og skriveferdigheter. Når ordlesingen er automatisert kan leseren i større grad konsentrere seg om å forstå innholdet i teksten. Elever som leser ortografisk ser hvilket ord bokstavmønsteret danner og trenger ikke å trekke sammen bokstavlyd verbalt eller hørbart. Dersom elevens ortografiske kunnskaper ikke er godt nok

utviklet, kan elevene stagnere i sin lese- og skriveutvikling. Spesielt gjelder dette for elever som har fonologiske vansker eller dysleksi. Å styrke elevers ortografiske ferdigheter bør derfor være sentralt i undervisningen på alle klassetrinn.

Før elever har fått alfabetkunnskap, vil de bare kjenne igjen («lese») ord som de ofte har blitt eksponert for, som eget navn eller navnet på familiemedlemmer. De har liten mulighet for å «lese» nye ord. Etter hvert som de lærer bokstavene vil mange elever i en overgangsfase gjettelese ut fra visuelle holdepunkter som første bokstav, bokstavrekke eller omrisset av ordet. Vi sier at de leser logografisk. De vil ofte forveksle ord som ligner på hverandre visuelt eller lydmessig. Dette er ofte enkle eller korte ord som har få visuelle særtrekk.

Noen gjetter på grunnlag av illustrasjoner eller at de husker tekst som tidligere er lest høyt for dem. Andre forsøker å få ukjente ord til å ligne på ord de kjenner fra før. Noen tror at å *lese* er å gjette på denne måten, og fortsetter på samme måten videre utover i skoleløpet. Det skyldes ofte usikker bokstavkunnskap eller uhensiktsmessige strategier, som resulterer i en tungvint og langsom ordgjenkjenning. Å gjette på enkeltord eller deler av ord kan gå langt raskere, men ofte med et dårlig resultat. Å avlære denne gjettestrategien krever innsats.

Elever som strever i begynneropplæringen må få eksplisitt opplæring i sammenhengen mellom bokstavlyder og bokstaver, noe som mange andre elever oppdager på egen hånd. De trenger mer støtte og veiledning, og mer trening med enkle, lydrette ord.

Vis elever som leser unøyaktig eller gjetter at bare *en* bokstav er nok til å forandre meningen til et ord. For eksempel forskjellen mellom *slange/slenge*, eller *synge/synke*. Videre kan elever øve seg på å se på alle bokstavene før de sier ordet høyt. På den måten vil de få med seg hele ordet, også endelsene. Samtal for eksempel om forskjellen mellom krone og kroner. Nøyaktig ordlesing er en forutsetning for god leseferdighet.

For å bedre elevers ordlesingsferdigheter har mange skoler gått til innkjøp av, og tatt i bruk, apper eller spesielle dataprogram som er utviklet for å trene på ordgjenkjenning. Ordene presenteres enkeltvis i relativ høy hastighet og eleven leser og uttaler ordene. Å trene på å raskt kjenne igjen ord som uanalyserte helheter eller ordbilder, vil kunne føre til et uønsket fokus på hastighet og dermed fremme gjettelese. Elevene vil ofte forsøke å lese raskere enn de egentlig mestrer. Programvare av denne typen bør derfor brukes med omhu, og kun i korte sekvenser. Ordgjenkjenning som bygger på kunnskap om ordets bestanddeler og mening, vil kunne tas med videre i leseutviklingen og brukes på stadig nye ord. Fokuset bør derfor ligge på nøyaktighet og forståelse framfor hastighet.

Når elever strever med å trekke lyder sammen til ord

De fleste elever lærer å lese ord ved å finne lyden til hver enkelt bokstav, trekke lydene sammen og lytte ut hvilket ord "lydpakken" ligner på. Denne strategien kalles lydering, lydsyntese eller alfabetisk/fonologisk lesing. Å lese ord på denne måten; bokstav for bokstav, fungerer så lenge ordene er korte og regelrette, dvs når det er et en-til-en forhold mellom bokstav og bokstavlyd. For de fleste elever byr ikke lydering av ord på problemer; etter å ha

«knekket lesekode» lærer de å lese stadig flere bokstaver og trekker bokstavlydene sammen til ord underveis. For andre kan leseopplæringen bli mer utfordrende og de opplever vedvarende vansker.

For noen elever kan det være en utfordring å lese *lange ord* bokstav for bokstav, spesielt dersom de har et svakt fungerende korttidsminne og holder bokstavlydene i minnet til alle bokstavene er gjenkjent og de kan trekke dem sammen. De fleste vil streve med å holde på mer enn 5 – 6 enheter, og har kanskje glemt de første bokstavene når de kommer til slutten av ordet. Andre stagnerer i en strategi der de teknisk kobler om fra bokstav til lyd, de "leser" uten å forstå. Ofte tyr disse elevene til gjetting, for å "bli ferdig."

Når elever leser høyt vil vi få kunnskap om deres synteseferdighet. **Elever som strever med å trekke bokstavlyder sammen har ofte usikker bokstavkunnskap.** Sjekk derfor at deres bokstavkunnskap er automatisert, det vil si at de har sikker kunnskap om alle bokstav/lydforbindelser inkludert diftonger og de mest vanlige sammensatte grafemene. Her kan man gjerne benytte Lesesenterets Bokstavprøve.

For å *trene* på lydering bør en starte med ord som inneholder få bokstaver. Det er enklest å lese ord med to bokstaver, deretter en enkel struktur som KVK (konsonant, vokal, konsonant) feks sol, mus, lur. Tren først på å identifisere lyder som kan synges eller holdes (feks. /m/, /s/). Deretter stopp-lydene (feks. /p/, /k/, /g/). Bruk bokstavens lyd og ikke bokstavnavnet. Lag en matrise med feks. bokstaven s først i ordet. Elevene kan lage ord som passer inn i matrisen og etter hvert lydere så raskt gjennom et ord at de mestrer å trekke bokstavlydene sammen. Etter hvert kan en utvide til ord med flere enn to bokstaver. Oppgitt bokstav kan da plasseres først, i midten eller sist i ordet. Ord med konsonantforbindelser er utfordrende å lese for mange elever. Disse kan vi også trene på ved å lage matriser.

For å *måle* synteseferdighet vil en feks i Udirs leseprøver finne muntlige synteseoppgaver. Det er imidlertid lite hensiktsmessig å arbeide *muntlig* med syntese i begynneropplæringen. Det er en ferdighet som elever ikke har behov for i lesing. Syntesetrening bør knyttes til å trekke sammen bokstavlyder i skrevne ord, slik at elevene kan se at meningen med oppgaven er å lese.

For elever som baserer sin leseferdighet kun på alfabetkunnskap vil uregelrette ord; der én språklyd skrives med flere bokstaver (som **gjerdet**), kunne by på problemer. Leser en dette ordet ved å omkode lyd for lyd, vil det ikke kunne gjenkjennes (som **JÆRE**) og avkodingen oppleves meningsløs. Språklyder som skrives med flere bokstaver er mindre høyfrekvente enn andre lyder. Feks. forekommer /ng/-lyden i relativt mange ord, men allikevel er lydene som representeres med en enkeltbokstav mer høyfrekvente.

Det er ikke tilstrekkelig at elever har automatisert sammenhengen mellom bokstav og bokstavlyd og kan trekke disse sammen til ord. Vi må jobbe like grundig med språklyder som skal kobles til *bokstavsekvenser* som med enkeltbokstaver. Diftongene, kj-lyden, skj-lyden og bokstaver som kan representere flere språklyder som for eksempel **o** (som kan være et symbol både for /o/- og /å/-lyden) kan være snubletråder for mange.

Å kunne gjenkjenne høyfrekvente bokstavsekvenser tidlig kan avhjelpe noen av utfordringene som elever møter når de skal lære å lese. Jo oftere elever erfarer koblingen mellom en språklyd og skrifttegn, desto raskere vil forbindelsen etableres i minnet og kunne hentes fram. Skrivning og lesing av de samme ordene vil styrke denne koblingen. (For å kunne skrive et ord må elevene kunne isolere (skille ut den enkelte lyd), identifisere (uttale språklyden) og realisere (skrive) alle bokstavlydene i ordet.) Imidlertid kan en ikke forvente at elever på 1. trinn skal kunne skrive ord med sammensatte grafemer, som for eksempel *skjære* og *kjole*, men kjenne dem igjen i lesing.

Når elever leser for seint – om å oppdage og undersøke ordenes ortografi

Å lese ved å lydere bygger på at ord deles opp på bokstavnivå. Mange elever kjenner ikke til, eller har ikke oppfattet at ord kan deles opp på andre måter.

Noen ord har så mye til felles at vi kan si at de er i familie. Bokstavsekvenser i starten av ord kan for eksempel være: bl-som i blå, fl-som i flaske, st-som i stor osv. Bokstavsekvenser i slutten av ord kan for eksempel være: -at som i mat, -il som i bil, -us som i mus osv. Elever som kjenner igjen opptakten tr-, vil raskt kunne lese ordene tre, tro, trygg. Kjenner de igjen –år, kan de lett lese sår, får, mår osv.

Kunnskap om hva ulike forstavelser og endelser (prefix og suffix) gjør med ord, feks forskjellen mellom *hygge* og *uhygge*, *unne* og *misunne* vil også kunne støtte ordlesingen. Videre at -inne i venninne betyr jente/dame. I ordet nøtter, hva er det som forteller at det er mer enn en nøtt?

Det er ikke enkelt å foreslå hvor en skal begynne, og hvilken progresjon en skal ha i dette arbeidet. Det anbefales å ta utgangspunkt i elevens ferdighetsnivå. Ofte vil oppmerksomhet mot bokstavsekvenser føre til at elever får et fokus som går ut over alfabetnivået i skriftspråket. Fokuset rettes både mot hvordan ordet *høres ut* og hvordan det *skrives* (fonologisk og ortografisk informasjon), som er spesielt viktig for elever som kanskje har dysleksi (fonologiske vansker). Også elever med andre språklige utfordringer og minoritetsspråklige vil ha nytte av å analysere ord. Arbeidet vil styrke både muntlige og skriftspråklige ferdigheter.

Å dele opp ord i stavelser er en nyttig strategi, feks i møte med lange eller ukjente ord. Stavelser er en av de mest høyfrekvente ortografiske enhetene i skrevne ord. Stavelseslesing vil avlaste minnet ved at det blir færre enheter som skal trekkes sammen.

Elevene må lære at hver stavelse skal inneholde en vokal eller diftong og kunne identifisere disse. Sett gjerne en prikk under hver vokal, det letter arbeidet med å finne stavelsene. Les ved å «hoppe fra stavelse til stavelse. Diskuter hvordan bokstavmønstre kan inndeles i stavelser, slik at lydmonstret som dannes kan føre til at ordet *gjenkjennes som en helhet*. Vis at stavelser ofte går igjen i ord. Kan elever lese ordet *le-se*, er det lettere å lese *le-ge* og *le-ke*.

Å klappe og trampe stavelser i ord som sies muntlig betyr ikke nødvendigvis at elever kan identifisere stavelser i skrift. Det kan være vanskelig for elever å knytte denne aktiviteten til lesing. Talte ord og lydbilder "forsviner" lett for elevene, mens det skrevne ord står fast og kan leses om og om igjen. Trening på å lese stavelser bør derfor foregå med utgangspunkt i skrift.

Kunnskap om deler av ord som stavelser, forstavelser, endelser og morfemer vil gjøre lyderingen mer funksjonell. Etter hvert vil leseren kjenne igjen hele bokstavmønsteret i enkeltord, uten å gå veien om lydomboding.

Enkeltbokstaver, bokstavsekvenser og stavelser er som regel meningsløse deler av ord. Morfemene derimot er de minste *meningsbærende* enhetene i ord. En rekke morfemer går igjen i mange ord og kan gjenkjennes som ordbilder. Morfemer kan være hele ord som *bil* eller *fisk* (rotmorfemer). Noen ord kan være satt sammen av to rotmorfemer, som for eksempel huskatt. De kan også være bøyingsmorfemer som *-er* i biler og fisker, eller forstavelser som *mis-* i misunne og *for-* i *forkle*. Endelser står etter rotmorfemet, for eksempel *-het* i *trygghet*. Forstavelser og endelser *endrer* på ordets innhold, det er stor forskjell på *hest* og *hester* eller *uhygge* og *hygge*.

Å lese ord raskt og effektivt bygger på at leseren behersker en rekke strategier. En morfematisk strategi gjør elever i stand til å dele opp lange, komplekse ord i mindre deler, som de raskt kan forstå betydningen av. En rask adgang til ordets betydning støtter forståelsen av teksten i tillegg til å bedre lesehastighet og/eller flyt. Mange morfemer er store orddeler, større enn de fleste stavelser. Det er også lettere å holde på meningsfulle enheter i arbeidsminnet når ordene avkodes, enn betydningsløse orddeler som stavelser ofte er.

Å leke med ord kan øke bevisstheten om sammensatte ord.

- Trekk ut et rotmorfem fra et ord og forklar betydningen
- Bytt om på rekkefølgen av rotmorfemer
- Finn rotmorfemene i bøyde ord, for eksempel husene.
- Lag morsomme og sammensatte ord ut fra bilder og lag fortellinger.

Norsk ortografi har mange sammensatte ord. Dette er ofte lange ord som er vanskelig å lese. Elever med et godt ordforråd og «språkøre» vil lettere kunne forstå nye ord. Allerede i 4-års alderen vil barn kunne dele opp ord og lage nye sammensatte ord muntlig. Morfologiske ferdigheter i *lesing og staving* utvikles normalt i løpet av mellomtrinnet. Ofte blir elever som strever med lesing og skriving hengende etter sine jevnaldrende i denne utviklingen og mestrer sjelden disse ferdighetene. Det kan skyldes at elever som leser og skriver lite ikke får bygd opp et godt lager av ortografiske mønstre og har få parate ordbilder. Det trenger de hjelp til og det kan virke forebyggende å starte dette arbeidet i begynneropplæringen.

Kilder/forslag til videre lesing:

Solveig-Alma Halaas Lyster *Elever med lese- og skrivevansker*

Vigdis Refsahl *Når lesing er vanskelig*, kap. 6.